

BOLA SHAXSI SHAKLLANISHIDA IJTIMOY MUHITNING TA'SIRI

Karimova Munira Ibodullayevna

Amaliyotchi psixolog E-mail: karimovamunira1808@gmail.com +99891-997-75-93

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bolaning shaxs sifatida shakllanish jarayonida ijtimoiy muhitning ta'siri tahlil qilingan. Oila, ta'lim muassasalari, do'stlar guruhi va raqamli muhitning bolaning xarakteri, qadriyatlarini, dunyoqarashi hamda xulq-atvori shakllanishidagi ahamiyati psixologik nuqtayi nazardan yoritilgan. Tadqiqotda adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash va kuzatish metodlari qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, bolaning shaxsiy sifatleri ijtimoiy muhitning murakkab o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Ota-onalar, pedagoglar va psixologlarning hamkorligi bu jarayonni samarali yo'naltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *bola shaxsi, ijtimoiy muhit, ijtimoiylashuv, tarbiya, oila, maktab, do'stlar guruhi, raqamli muhit.*

Bolaning shaxs sifatida shakllanishi inson taraqqiyotining eng muhim bosqichlaridan biridir. Bu jarayon biologik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy muhit ta'siri ostida kechadi. Oila, ta'lim muassasalari, tengdoshlari va keng jamoatchilik muhitidan tashqari, so'nggi yillarda raqamli texnologiyalar ham bolalarning dunyoqarashi va xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Yoshlarni komil inson qilib tarbiyalashda oila, ta'lim muassasalari va jamiyatning o'zaro hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Bunda ularning ijtimoiy faolligi va ma'naviy dunyosini shakllantirish asosiy vazifa bo'lib qolmoqda"³. Shu bois, bola shaxsini shakllantirishda ijtimoiy muhit omillarini chuqur o'rganish bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir.

Shaxs tarbiyasida muhim ro'l o'ynaydigan o'ziga xos mikrojamoadan biri oiladir. Ishonch va qo'rquv, xotirjamlik va xavotirlanish, muloqotdagi samimiylik va kirishimlilik yoki aksincha, kirisha olmaslik va sovuqlik — bu xislatlarning barini shaxs oilada egallaydi. Bu xislatlar bola maktabga chiqquncha shakllanadi va bolaning rivojlanishiga uzoq vaqt ta'sir etadi. Xavotirlanuvchan onalardan xavotirlanuvchan bolalar shakllanadi. Rus psixologi R.S.Nemov oila a'zolari orasidagi munosabatlarni to'rtga ajratadi. Ular psixofiziologik, psixologik, ijtimoiy va madaniy⁴. Psixofiziologik munosabatlarga — biologik qarindoshlik va jinsiy munosabatlar kiradi. Psixologik munosabatlar — ochiqlik, ishonch, bir-biri to'g'risida g'amxo'rlik qilish, o'zaro axloqiy va hissiy qo'llab-quvvatlash. Ijtimoiy munosabatlar, rollarning taqsimlanishi, oilaning moddiy tomondan bog'liqligi, shuningdek, mavqeli munosabatlarni — avtoritet, rahbar, bo'ysunishni o'z ichiga oladi. Madaniy munosabatlar — urf-odat va an'analar bilan bog'liq oila ichidagi bog'lanish va munosabatlarni o'z ichiga oladi. Bu murakkab

³ Мирзиёев Ш.М. "Янги Ўзбекистон тараккиёт стратегияси". – Т.: Ўзбекистон, 2021.

⁴ Немов Р.С. Психология. Книга 2. Психология образования. —М.: ВЛАДОС. 2003. С.403.

munosabatlar tizimi farzandlarning oiladagi tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadi. Psixologik tadqiqotlarda shaxsning ijtimoiylashuvi ijtimoiy muhit bilan faol o'zaro ta'sir jarayoni sifatida qaraladi. Bolaning ilk tarbiyasi oiladan boshlanadi, keyinchalik maktab, do'stlar, ijtimoiy guruhlar uning xulq-atvorini belgilashda davom etadi. Shuningdek, zamonaviy davrda axborot texnologiyalari, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy madaniyat bola dunyoqarashiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ham yoshlarni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalashda ijtimoiy muhitning ahamiyatiga e'tibor qaratilgan bo'lib, ta'limning davlat va jamiyat oldidagi vazifalari sifatida shaxsning intellektual, ma'naviy-axloqiy va ijtimoiy jihatdan rivojlanishi belgilab qo'yilgan⁵. Demak, bola shaxsining shakllanishi ijtimoiy muhitdan ajratib o'rganib bo'lmaydigan jarayondir. Ijobiy ijtimoiy muhit – mehribon va ma'rifatli oila, qo'llab-quvvatlovchi maktab muhiti, sog'lom do'stlar guruhi – bolaning to'g'ri qadriyatlar tizimini shakllantirishga xizmat qiladi. Salbiy ijtimoiy muhit esa aksincha, bola ruhiyati va shaxsiy rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, mazkur masalani ilmiy asosda o'rganish ta'lim va tarbiya tizimida dolzarb ahamiyatga ega.

Ayniqsa so'nggi 30 yilda insonlar o'zlari uchun virtual olamni va unda turli jamiyatlarni yaratishdi. Bugungi kunda dunyo aholisining 5.3 milliard kishisi internet foydalanuvchisi hisoblanadi. Insonlar ijtimoiylashuv jarayoniga faol ta'sir ko'rsatayotgan yangi vositalar paydo bo'lmoqda. Raqamli muhit internet, ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar, onlayn o'yinlar va boshqa raqamli platformalar kabi ijtimoiy axborot maydoni bugungi kunda bolalar va o'smirlarning ijtimoiylashuv jarayonida asosiy vositachilardan biriga aylangan. Raqamli muhit bolalarning ijtimoiylashuvini yangi shakl va yo'nalishlarda tezlashtiradi, lekin u an'anaviy ijtimoiy tajribani to'liq almashtira olmaydi. Shu bois raqamli muhit imkoniyatlaridan oqilona foydalanish, otalar va pedagoglarning faol ishtiroki va raqamli savodxonlikni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Shaxsning ijtimoiylashuvi jarayoni butun umri davomida davom etadi, chunki jamiyat doimo rivojlanishda bo'lib, doimiy o'zgarishlar va yangilanishlarni sinab ko'radi. Ijtimoiylashtirish – jamiyatning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan namunali xulq, psixologik mexanizm, sotsial norma va qadriyatlarni o'zlashtirish jarayonidir⁶. Psixologiyada shaxs ijtimoiylashuvida asosiy uch holat, ya'ni faoliyat, muomala va o'z-o'zini idrok etish ajratiladi. Shu holatlarning ilk o'rgatilishi va amaliy qo'llanilishi oilada kechadi.

Jamiyatga moslashish bosqichlari: Jamiyatdagi odam bir necha bosqichlarda moslashib boradi. Ular o'zaro bog'liqdir. Bolaning avvalgi bosqichda olgan ko'nikmalari keyinchalik takomillashtiriladi va ijtimoiylashuvning boshqa xususiyatlarini paydo bo'lishiga asos bo'ladi. Shuningdek, Rossiyalik olim

⁵ O'zbekiston Respublikasi Qonuni. "Ta'lim to'g'risida". Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 2020-yil 23-sentabr, №3PV-637.

⁶ N.M.Egamberdiyeva "Madaniy-insonparvarlik yondashuv asosida talabalarni shaxsiy hamda kasbiy ijtimoiylashtirish nazariyasi va amaliyoti. Ped.f.dokt. ...diss.avt.-Toshkent:2010, -b.18

A.V.Petrovskiy tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda, ijtimoiylashuv jarayonini quyidagi: a) moslashuv, b) individuallashuv v) integratsiyalashuv kabi uchta bosqichga ajratilganini ko'rish mumkin⁷.

- Chaqaloqlik - bu bosqich chaqaloqning dastlabki 2 yilini qamrab oladi. Bu bosqichda kattalar bilan muloqoti muhim ahamiyatga ega. Bola unga murojaatga javob berishni, salbiy va ijobiy his-tuyg'ularni ajratib olishni o'rganadi.

- Erta bolalik (ikki yoshdan besh yoshgacha). Bola dunyoni faol o'rganadi, shu bilan birga obyektlar bilan ishlashni, ularni boshqarishni o'rganadi. Bu bosqichdagi ijtimoiylashuv agentlari asosan ota-onalar va oiladagi boshqa a'zolar hisoblanadi.

- Maktabgacha yoshdagi bolalik (ba'zan uch yoshdan yetti yoshgacha). Ushbu davrdagi yetakchi faoliyat o'yin faoliyati. Bu bosqichda bola oiladan tashqaridagi jamiyatga faol aralasha boshlaydi. Bog'chadagi, mahallasidagi tengdoshlari bilan o'ynashni boshlaydi. Ammo bu bosqichda bola shaxsiyatining ijtimoiylashuvi jarayoni o'yinlarda rol o'ynash orqali sodir bo'ladi. Jamiyatning kichik a'zosi tengdoshlari bilan kichik jamiyat bo'lgan oiladagi turli xil rollarni bo'lib olib o'ynashni o'rganadi. Shu bilan u asosiy me'yorlar va qadriyatlarni, avvalambor, oilani qabul qila boshlaydi.

- Kichik maktab yoshi 7 yoshdan 11 yoshgacha davom etadi. Bola rivojlanishining ijtimoiy holati jiddiy o'zgarishga uchraydigan bosqichi. Bu davrda u maktabga ya'ni ta'lim dargohiga chiqadi va uning zimmasiga ma'lum qoidalarga amal qilish, vazifalarni bajarish kabi ma'suliyatlar tushadi. Yangi sharoitlarga moslashish jarayonida asosiy ijtimoiylashuv agenti o'qituvchisi hisoblanib bola ba'zan ota-onasidan ham ko'proq u bilan ko'proq muloqot qiladi.

- O'smirlik davri ((10)12-14 yosh). Yangi bilimlar yordamida, uning fikrini kontseptual fikrlash asosida shakllana boshlaydi, shuningdek, tengdoshlari bilan faol o'zaro munosabatlarga kirishadi. O'smir jamiyat me'yorlari va talablariga o'rganishni davom ettiradi, xatto ba'zilarini rad etishi ham mumkin. A.G.Gresov Ota-onalar va o'smirlar uchun amaliy psixologiya kitobida o'smirlik davri mustaqilligi haqida shunday yozadi: Biologik nuqtai nazardan o'smirlar butunlay katta odamga aylanadilar, lekin, jamiyatning nazarida ular hanuzgacha bola hisoblanadi.

- Erta o'spirinlik davri - 15 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan yoshlar. Ushbu bosqichda har bir o'g'il yoki qiz hayotida bir nechta muhim voqealar sodir bo'ladi. Bu balog'at yoshi, unda yoshlar kattalar dunyosiga aralashadilar; o'qishlarni yakunlash, shu bilan birga mustaqilroq bo'ladi. Jamiyatga yanada ko'proq aralashishga majbur bo'ladi. Ijtimoiylashuvga ehtiyoj ortadi.

- Kechki o'spirin (18-25 yosh). Shaxs mehnat faoliyatida faol ishtirok etadi. Ba'zilar o'qishni davom ettiradi, kasb-hunar egallaydi. Yoshlar asta-sekin jamiyatning ijtimoiy me'yorlarini o'rganadilar va qabul qiladilar. Boshqa insonlar bilan o'zaro aloqada bo'lishni, mehnat vazifalarini taqsimlashni va ularni bajarishni o'rganadilar. Shaxsiyat ijtimoiy va kasbiy jihatdan rivojlanadi.

⁷ Petrovskiy A.V. Всегда ли правы родители / А.В. Петровский -М.: Изд-во Аст, 2003. -32с

- Voyaga etish (25-65 yosh). Inson mehnat faoliyatida yaxshilanadi va o'z-o'zini tarbiyalash bilan birga farzandlarini, atrofidagi insonlarga ijtimoiy me'yorlarni o'rgatish bilan ham shug'ullanadi.

- Ishdan keyingi faoliyat (65 yosh va undan yuqori). Inson nafaqaga chiqadi, hayotning ba'zi natijalarini sarhisob qiladi. Yoshlarga ijtimoiy me'yorlarni o'rgatishda faol darajaga yetadi. Agar ijtimoiy me'yorlar uning yoshligidan ko'ra keskin o'zgargan bo'lsa yoshlik davridagi ijtimoiy me'yorlarni qumsab, hozirgi ijtimoiy me'yorlarni faol tanqid qilishga o'tadi. Lekin bu avlod vakillari jamiyatning an'ana va qadriyatlarini keskin buzilib ketishini oldini oluvchi himoya qatlami hamdir.

Ijtimoiylashuv jarayoni oddiy jarayon emas. U o'z ichiga ijtimoiylashuv omillari kabi tushunchani ham oladi. Omillar to'rtta ulkan guruhga bo'linadi: megafaktorlar, ibratli omillar, mezofaktorlar, mikrofaktorlar. Bular bolaning ijtimoiylashuvidagi turli makonlar masalan, oila, mahalla, maktab mikrofaktor omillarga kirsam, global, sayyoraviy munosabatlar, o'tmish, badiiy adabiyot kabilar megafaktorlarga kiradi.

Bolaning tarbiyasi va ijtimoiylashuvi agentlar ta'siri ostida amalga oshiriladi. Ular kim? Demak, ijtimoiylashuv agentlari bu shaxslar, muassasa yoki guruhlardir, ularning ta'sirida bola jamiyatda o'zini tutishning muayyan me'yorlari, qadriyatlari va qoidalarini o'rganadi. Hozirgi kunda virtual olam vositalari ijtimoiy agentlar vazifasini bajarmoqda albatta ma'lum profildagi shaxslar, guruhlar. Bolalarning ijtimoiylashuviga bugungi kunda eng katta ta'sir qiluvchi agentlar: uning ota-onasi, oila a'zolari, qarindoshlari, qo'shnilari, ustozlari, sinfdoshlari, virtual olam vositalari hisoblanadi. O.Brimning ma'lumotiga ko'ra ijtimoiylashuv asosan, oilada shakllanadi⁸. Shunday qilib, dastlabki ijtimoiylashuv jarayonida aynan oila muhim ahamiyat kasb etadi. Tug'ilgandan so'ng, bola ojiz va u uchun yangi dunyoda hayotga hali to'liq tayyor emas. Faqat ota-onalar va boshqa yaqin qarindoshlar unga birinchi marta moslashishga yordam berishadi. Shuni ta'kidlash kerakki, tug'ilgandan keyin bola nafaqat o'sadi va rivojlanadi, balki ijtimoiylashadi. Vaqt o'tishi bilan bolalar bog'chasida, ko'chada boshqa bolalar bilan qanday munosabatda bo'lishi ota-onaning jamiyatdagi yurish-turishiga, bolaga o'rgatayotgan tarbiyasiga bo'g'liq. Agentlar ijtimoiy me'yorlarga rioya qilsalargina bolalarni muvaffaqiyatli ijtimoiylashtirishlari mumkin. Agar oila to'liq bo'lmasa, oila a'zolari doimiy janjallashadigan bo'lishsa, ularning biri doimiy xizmat safarlarida yoki ishga erta ketib kech keladigan bo'lsa ham bu bolalarining sog'lom ijtimoiylashuviga salbiy ta'sir qiladi. Ota-ona o'rnini boshqa ota-ona bo'lmagan agentlar to'ldiradi. Bu to'ldirish qanchalik o'zini oqlaydi yoki yo'q bu bolaning axloqiga qarab xulosa qilinaveradi. Shuningdek oila to'liq bo'lsa-yu, lekin axloqiy jihatdan jamiyatning ijtimoiy agent roliga munosib bo'lmasa, bu ham bola ijtimoiylashuv jarayoniga salbiy ta'sir qiladi. Agentlarning bola shaxsiyatiga kam e'tiborliligi, uning me'yordan og'gan holatlariga chora ko'rmasligi, ularning tarbiyasi bilan shug'ullanmaslik holatlari ham katta salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Qasddan

⁸ Brim O.G.J. Socialization through the life cycle // O.G.Brim, Iraud S. Wheeler (EDS)/Socialization after childhood. B.Y., 1977

huquqbuzalik sodir etilgan jinoyatchilarning ko'pchiligining ijtimoiylashuv muhiti o'rganilsa ularning nosog'lom muhitda voyaga yetganligi yoki nosog'lom guruhga qo'shib qolganligiga guvoh bo'lish mumkin.

XULOSA

Natijalar shuni ko'rsatadiki, bola shaxsi shakllanishi murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, bunda ijtimoiy muhitning barcha komponentlari o'zaro bog'liq holda ta'sir ko'rsatadi. Oila birlamchi ijtimoiylashuv manbai sifatida hal qiluvchi o'rin tutadi, biroq ta'lim muassasalari, tengdoshlar va raqamli muhit ham bu jarayonning ajralmas bo'lagi hisoblanadi.

Zamonaviy sharoitda raqamli ijtimoiy muhitning o'rni ortib borayotgani sababli, ota-onalar va pedagoglar bolaning shaxsiy rivojini ongli ravishda yo'naltirishi, ijobiy omillarni kuchaytirishi va salbiy ta'sirlarni kamaytirishi lozim. Bola shaxsi shakllanishida ijtimoiy muhit hal qiluvchi omillardan biridir.

Oila, ta'lim muassasalari, tengdoshlik guruhi va raqamli muhitning uyg'un ta'siri bolaning barkamol shaxs sifatida rivojlanishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, salbiy ijtimoiy omillardan himoya qilish va ijobiy ijtimoiy muhitni shakllantirish zamonaviy psixologik-pedagogik faoliyatning eng muhim vazifasidir.

Amaliy tavsiyalar:

1.Ota-onalar uchun:

- Oilada mehr, ishonch va ochiq muloqot muhitini shakllantirish.
- Bolaning onlayn faoliyatini nazorat qilish va raqamli savodxonligini oshirish.
- Tengdoshlar bilan sog'lom munosabatlar o'rnatishga ko'maklashish.

2.Pedagoglar uchun:

- Maktabda hamkorlik, tolerantlik va jamoaviy ishga undovchi mashg'ulotlar tashkil etish.
- Raqamli muhitdan ta'limiy maqsadlarda samarali foydalanish.
- Salbiy ijtimoiy bosim yoki kiberbulling holatlarida o'quvchilarga psixologik yordam ko'rsatish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G'oziyev, E. (2002). Umumiy psixologiya. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
2. Egamberdiyeva.N.M "Madaniy-insonparvarlik yondashuv asosida talabalarni shaxsiy hamda kasbiy ijtimoiylashtirish nazariyasi va amaliyoti. Ped.f.dokt.diss.avt.-Toshkent:2010, b.18
3. Nishanova, Z.T. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya.Toshkent 2018. 600-b.
4. Немов Р.С. Психология. Книга 2. Психология образования. —М.: ВЛАДОС. 2003. С.403.